

БОРОТЬБА ЗІ ЗЛОЧИННІСТЮ: ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ В КРИМІНОЛОГІЇ

О.Є. МАНОХА*

Проблема системного аналізу в кримінології не розроблена в обсязі, на який вона заслуговує, – при всій її актуальності, методологічному й прикладному значенні.

Основними параметрами системного аналізу в кримінології є: 1) загальна його характеристика; 2) системність предмета кримінології; 3) системний аналіз злочинності в кримінології; 4) об'єктивні і суб'єктивні фактори злочинності в системно-кримінологічному висвітленні; 5) система кримінологічного попередження злочинності.

1. Загальна характеристика системного аналізу

Системний аналіз являє собою дослідження об'єкта як системи. Система – від грецької systema – ціле, складене з частин, з'єднання, сукупність взаємопов'язаних елементів як цілісність. Людина – головний системоутворюючий фактор, "міра всіх речей" (Протагор, бл. 490-420 рр. до н.е.). Мірою самої людини є діяльність – суто людський спосіб існування, основний критерій і фактор людського розвитку, індекс якого – інтегральний показник прояву діяльнісної сутності людини. Індекс людського розвитку (ІЛР) – узагальнене поняття Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй (ПРООН). Воно конкретизоване стосовно України¹.

Принцип людиномірності на основі діяльнісного підходу все ширше реалізується філософами, соціологами, психологами, економістами, кібернетиками, управлінцями².

* Маноха Олександр Євгенович – доктор філософських наук, професор, начальник кафедри юридичної соціології Української академії внутрішніх справ, академік Української академії політологічних наук, полковник внутрішньої служби.

Діяльнісно-творча людиномірність системного аналізу повною мірою втілена у дослідженнях, що ведуться за програмою ООН Національним інститутом стратегічних досліджень, НДІ "Проблеми людини". Це лише окремі приклади все більш широкого і ґрунтовного утвердження системного аналізу як найпродуктивнішого методу, з пріоритетом діяльнісно-творчого принципу людиномірності: вже самі назви програм ООН і України з проблем людського розвитку, НДІ "Проблеми людини" підтверджують такий висновок³.

Головними причинами соціально-економічної кризи в Україні є відсутність цілісного наукового розуміння ситуації, не враховується домінуючий вплив на ефективність економіки посталого за кілька генерацій соціально-економічного генотипу суспільства, формальних і неформальних норм, правил життєдіяльності, соціальних цінностей, нагромадженого досвіду, традицій, культури й моралі, які зумовлюють мотиваційно-поведінкову сферу суспільства⁴. Тобто йдеться про діяльність сутність людини.

Отже, з одного боку, системний аналіз у його діяльнісно-людиномірному тлумаченні все більш широко і ґрунтовно утверджується як найпродуктивніший метод, а з другого боку – він поки що не набув відповідного практичного застосування. Доцільно, мабуть, конкретизувати механізм його застосування стосовно всіх сфер практики, включаючи правоохоронну діяльність. Саме цьому ми присвячуємо наші розробки з системного аналізу в кримінології, починаючи з загальної характеристики названого методу.

Продовжуючи її, хотілося б наголосити ще на декількох аспектах. Не випадково слово *система* – грецького походження. Стародавню Грецію представляє яскрава постать Арістотеля (384-322 рр. до н.е.) як уособлення системного аналізу епохи античності, принципи якого зберегли свою актуальність і в наш час, пройшовши через середньовіччя, епоху Відродження, Новий час (XVII-XVIII ст.), XIX і XX століття. В центрі філософського, етичного, політологічного, соціологічного, психологічного, природознавчого системного аналізу Арістотеля стоїть людина, наділена совістю і діяльним ставленням до життя⁵.

Принцип діяльнісної людиномірності чітко сформульований у знаменитій тезі іншого грецького мислителя – Протагора, якою починається його твір "Істина": "Людина – міра всіх речей". Цю тезу ми зустрічаємо у виданні, яке затверджене Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, що повністю виправдано. Робота написана з урахуванням найновітніших досягнень вітчизняної та світової науки і практики⁶.

Принцип діяльнісної людиномірності автори провели через системний аналіз історичних типів філософствування, проблем буття, духу і соціуму. Наукове бачення місця людини у світі вони розглядають у контексті діалектики наукових систем: класичної, неklasичної і пост-неklasичної, кожна з яких передбачає переважне освоєння реальних об'єктів певної системної організації: малих і великих систем, а також систем, що самоорганізуються. Роль людини при цьому невпинно зростає, адже вона – найвища система, що самоорганізується у своїй життєдіяльності.

Вводиться в обіг поняття – *дисипативні системи* (від латинського *dissipare* – розсіюний), які виникають внаслідок самоорганізації й існують за рахунок постійного розсіювання енергії, одержуваної зовні⁷. Ставиться питання про космічно-природну основу людського буття⁸, що дозволяє співвіднести діяльну енергію людини з "чистою енергією" космосу (Арістотель), "живим вогнем" світу (Геракліт), з ідеями про макрокосмос і мікркосмос та "сродну працю" Г.Сковороди, – з урахуванням принципу людиномірності, сформульованого ще Протагором. Ці та багато інших сюжетів яскраво представлені в лекціях з філософії, про які йде мова.

Філософський аналіз невідривний від соціологічного, з якого ми почали статтю. Соціологія – системне утворення, цілісність, що інтегрує загально-соціологічні, спеціально-галузеві та емпіричні дослідження. Загальна соціологія безпосередньо пов'язана з соціальною філософією, спеціально-галузева соціологія проникає в усі сфери життя (соціологія економіки, політики, права, культури та ін.), емпірична використовує методи конкретно-соціологічних досліджень. Соціологія входить в системний аналіз будь-якого об'єкта. Це дозволяє саме з соціологічного ракурсу узагальнити суттєві параметри системного аналізу в цілому, з урахуванням філософського, історичного, економічного, політичного, правового, культурологічного та інших аспектів.

Тут важливим є відтворення діалектики загального і особливого в системному аналізі, що означає органічне поєднання "загальної теорії систем" Л.Берталанфі⁹, попередником якого був О. Богданов з його тектологією – загальною наукою¹⁰, – із спеціальними теоріями, які аналізують спеціально-галузеві системи, окремі сфери реальної дійсності (М. Амосов, В. Афанасьєв, В. Вернадський, Н. Вінер, В. Глушков, представники НАН України, галузевих академій, наукових інститутів та вищих навчальних закладів, включаючи Українську академію внутрішніх справ).

Суттєвою ознакою системного аналізу є те, що він базується на принципах: а) цілісності; б) структурності і функціональності; в) внутрішніх і зовнішніх зв'язків; г) ієрархічності; д) множинності описування (моделювання). Він розрізняє системи з точки зору їх типології, виділяючи такі системні утворення: абстрактні і матеріальні (неорганічні, органічні, соціальні); статичні і динамічні; закриті і відкриті; малі, великі і ті, що самоорганізуються. Взаємозв'язки елементів досліджуваних систем класифікуються за такими ознаками: а) взаємодія; б) породження; в) перетворення; г) структурування; д) функціонування; е) розвиток; є) управління.

Функціями системного аналізу є: 1) гносеологічна — (а) описування досліджуваного об'єкта (параметричне, морфологічне, функціональне, інтегральне); (б) пояснення об'єкта; (в) передбачення його майбутнього (прогнозування, моделювання); 2) регулятивна — формулювання практичних рекомендацій, системно-аналітичне забезпечення їх реалізації.

Така загальна характеристика системного аналізу.

2. Системність предмета кримінології

Кримінологія - соціально-правова, юридична наука про закономірності існування і функціонування злочинності як антисоціального, протиправного явища (система злочинів), про її об'єктивні і суб'єктивні фактори, причини і умови, суб'єкта (особистість злочинця), шляхи попередження.

Отже, предмет кримінології у системному аналізі охоплює комплекс характеристик як науки, це (1) наука соціально-правова, — широке значення; (2) наука юридична, — вузько-спеціальне значення; (3) наука про закономірності а) існування; б) функціонування злочинності; (4) наука про фактори злочинності; (5) наука про суб'єкт злочинності; (6) наука про попередження злочинності.

Систематизація методів кримінологічних досліджень, — виходячи з системності предмета кримінології, може бути подана у такому вигляді: 1) моделювання досліджень — їх програма з двома розділами: а) методологічним, б) процедурним: стратегічним (закономірності) і тактичним (їх реалізація); 2) накопичення кримінологічної інформації на основі кримінальної статистики у супроводі допоміжних засобів (аналіз документів, опитування, спостереження, експеримент); 3) обробка, узагальнення, інтерпретація накопиченої інформації; 4) впровадження кримінологічних рекомендацій в практику правоохоронної діяльності.

Ефективність системного аналізу в кримінології визначається: основним критерієм — ступенем співпадання практичних результатів з

попередніми передбаченнями цих результатів (гіпотезами, планами, програмами, прогнозами, моделями); реальною перевіркою дієвості сформульованих системних кримінологічних рекомендацій (банку даних, пропозицій, методик, проектів, кримінологічних технологій).

Кримінологія в системі наук перебуває у таких взаємозв'язках: з 1) гуманітарними науками: філософією (філософією права), соціологією (юридичною соціологією, включаючи соціологію права), психологією (юридичною психологією); 2) точними науками — загальною і кримінальною статистикою, їх математично-комп'ютерним забезпеченням; 3) юридичними науками — загально-природничими (теорією та історією держави і права), галузево-юридичними (за галузями права), однопрофільними (кримінальним правом, кримінально-процесуальним правом, кримінально-виконавчим правом, криміналістикою).

Наведені концептуальні положення автора спираються на узагальнення основних розробок з кримінології останніх десятиріч¹¹, з урахуванням вимог системного аналізу на основі діяльнісно-людинорізного принципу. Системність предмета кримінології логічно продовжує і конкретизує загальну характеристику системного аналізу, орієнтуючись на місце людини у правовому полі, стосовно певної криміногенної ситуації.

Криміногенна ситуація — конкретний прояв криміногенного середовища, яке містить у собі потенційну можливість злочину — діяння по реалізації такої можливості. За Арістотелем, потенціальна можливість перетворюється в актуальну дійсність через енергію (від грецького *energeia* - дія, діяльність). Вище ми відзначали роль енергетичного аспекта у системному аналізі, насамперед у дослідженні дисипативних систем, що самоорганізуються. Самоорганізація такої системи, якою є людина, відбувається в певному середовищі, під тиском потреб. Потреба — (рос. нужда — відчуття, усвідомлення необхідності чого-небудь, що владно потребує свого задоволення) — це, так би мовити, "внутрішнє середовище" людини.

Середовище і потреби — об'єктивні фактори людської діяльності, прояву енергетичного потенціалу особистості. Ця енергія — індивідуальна частка "чистої енергії" космосу (Арістотель), його "вічно живого вогню", що закономірно спалахує і закономірно згасає, взаємообмінюючись на все, як на золото товари і на товари — золото (Геракліт, фрагмент 90). Григорій Сковорода вважав людину "мікрокосмосом", що дорівнює макрокосмосу — навколишньому середовищу на всіх його рівнях. Але їх гармонія можлива лише за умов "сродної праці", адекватної творчим потребам людини. Середовище, що сприяє сродній праці, детермінує творчі потреби людини, які усвідомлюються нею в інтересах, ціннісних

орієнтаціях, мотивах, цільових установках. Інтерес – від лат. *intentio* – стремління. Ціннісність – рівень інтересу, ціннісні орієнтації – відмежування значущого, суттєвого, від незначущого, несуттєвого. Мотив – від лат. *moveo* – рухаю. Ціль – передбачення результату діяльності, який досягається певними засобами.

Досягнення цілі певними засобами саме і є черговим компонентом механізму людської діяльності, – йдеться про діяльне задоволення людиною власних потреб у вигляді конкретного вчинку, поведінки, діяльності в цілому.

Залишилось зробити висновок: при всій універсальності механізму людської діяльності (поведінки) кількісно-якісні показники складових (середовище – потреби – їх усвідомлення і діяльне задоволення) визначають її вектор, спрямування: стосовно права – правомірне або протиправне. Системний аналіз в кримінології зосереджується саме на з'ясуванні механізму злочинної поведінки, витоків, детермінант, суб'єкта. Діяльнісно-людиномірний принцип є першоосновою загальної характеристики системного аналізу, розкриття системності предмета кримінології і його підсистем: а) злочинності, б) її факторів, в) попередження.

3. Системний аналіз злочинності в кримінології

Злочинність – це обумовлене об'єктивними і суб'єктивними факторами антисоціальне, протиправне явище, система всіх злочинів, вчинених на даній території, за певний час, – з їх кількісно-якісними показниками (стан, рівень, структура і характер, динаміка). Злочин – передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія або бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, його політичну і економічну системи, власність, особу, політичні, трудові, майнові та інші права і свободи громадян, а так само інше передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння, яке посягає на правопорядок¹².

Це визначення поняття злочину з Кримінального кодексу України конкретизує системно-кримінологічний аналіз злочинності в цілому. Воно сформульовано у ч. 1, ст. 7 і включає соціальну ознаку злочину – суспільну небезпечність і його нормативну ознаку – діяння, що передбачене кримінальним законом. Разом з тим, у ч. 1 ст. 3 вказується, що кримінальній відповідальності підлягає лише особа, яка винна у вчиненні злочину, а в ч. 2, ст. 1 говориться, що Кримінальний кодекс встановлює покарання за вчинені злочини.

Отже, поняття злочину включає чотири ознаки: 1) суспільну небезпечність, 2) протиправність, 3) вину, 4) караність, а об'єднуючим

їх системним чинником виступає знову ж діяння: злочинна дія як активна форма поведінки особи, бездіяльність (злочинна) – як певна форма поведінки особи, що пов'язана з невчиненням дій, які вона повинна була і могла вчинити в силу закону або взятого на себе зобов'язання. І тут працює діяльнісно-людиномірний принцип, хоча й антисоціального, протиправного спрямування. Правомірна поведінка спрямована на творення (добро), протиправна – на руйнування (зло – звідси злочинність, вчинення злочину, зла, коли людська енергія використовується у руйнівних цілях, стає протиправним засобом їх досягнення).

Дискусія в кримінологічній літературі 80-х років – чи є злочинність системою¹³ – вже тоді здавалась безпідставною, тим більш наприкінці ХХ століття, коли злочинність стала однією з глобальних проблем і боротьба з цією антисоціальною системою вимагає інтеграції зусиль всіх країн, всього світового товариства, включаючи системно-аналітичне забезпечення спільної правоохоронної діяльності.

Системно-кримінологічний аналіз злочинності передбачає, зокрема, вивчення її кількісно-якісних показників (стану, рівня, структури і характеру, динаміки). Стан злочинності – це кількість вчинених злочинів і осіб, що їх вчинили на даній території (населений пункт, район, область, країна), за певний час (півроку, рік, декілька років, десятиріч). Рівень злочинності – це її коефіцієнт, який розраховується за формулою: $K = \frac{П}{Н}$, де К – коефіцієнт злочинності; П – кількість злочинів на 100 тис. населення; Н – кількість населення (в цілому або від 14 років і старші).

Структура злочинності – її внутрішній зміст, співвідношення груп або окремих видів злочинів у загальній їх кількості за певний час, на даній території; характер злочинності – характеристика міри небезпечності злочинів і осіб, що їх вчинили (кримінальний професіоналізм, ситуаційність). Динаміка злочинності – її рухомість стосовно стану, рівня, структури і характеру, її тенденції та можливості прогнозування.

Почнемо з динаміки: за період 1972-1977 рр. в Україні було зареєстровано 140 тис. злочинів, приріст на кінець періоду 1,7 % (відносна стабілізація); 1978-1983 рр. – 237 тис. злочинів, приріст 9,0 % (значне зростання); 1984-1988 рр. – 242 тис. злочинів, приріст 0,6 % (відносна стабілізація); 1989-1993 рр. – рівень злочинності виріс у 2,2 рази, приріст 17,6 % (обвальне зростання)¹⁴. За 1994-1995 рр. кількість злочинів по лінії всіх служб зросла з 572147 до 641860, приріст 12,2 %¹⁵.

Дійсно, динаміка злочинності є багато в чому інтегральним показником, насамперед щодо стану злочинних проявів у їх часо-

вому русі. Доповнюючи наведені дані, додамо, що за період 1972-1993 рр. рівень злочинності в Україні (коефіцієнт на 100 тис.) зріс з 283 до 1032, структура і характер злочинності за цей час відображаються у таких даних: кількість тяжких злочинів зросла з 24379 до 145544, здійснених групою осіб — з 15586 до 65782, виявлених осіб, що вчинили злочини, — з 142140 до 242363, кількість засуджених — з 112289 до 152878.

Системний аналіз злочинності в кримінології ставить питання про фактори, що їх обумовлюють.

4. Об'єктивні і суб'єктивні фактори злочинності у системно-кримінологічному висвітленні

У кримінологічній літературі традиційним є виділення крім феномена злочинності (перший компонент предмета кримінології) та її попередження (завершальний компонент) ще двох чинників: причин (умов) злочинності і особистості злочинця. Деякі автори заперечували факторний аналіз¹⁶.

А між тим саме він, як складовий компонент системного аналізу, дає можливість систематизувати об'єктивні фактори злочинності (її причини та умови, обставини й інші детермінанти) і фактори суб'єктивні (діяння суб'єкта злочину), долаючи розрив між цими явищами.

Фактор — від латинського *factor* — здійснюючий щось за певних причин і умов. Умови сприяють перетворенню причин у наслідки. Криміногенні причини і умови — складові факторів злочинності. Їх об'єктивно-суб'єктивні параметри визначаються механізмом людської діяльності, зокрема, — злочинної поведінки (середовище — потреби — їх усвідомлення і діяльне задоволення). Діяльнісно-людиномірний принцип діє і стосовно факторного аналізу злочинності.

До об'єктивних факторів останньої відносяться: 1) криміногенне середовище; 2) деформовані потреби особистості. Криміногенне середовище — це природно-соціальне оточення: безпосереднє (мікросередовище) і опосередковане (макросередовище), — позначені дестимуляторами, сукупність яких може стати об'єктивним фактором злочину. Деформовані потреби особистості — ті, що мають деструктивний, нетворчий, руйнівний характер — як для зовнішнього, так і для "внутрішнього" середовища особистості, що у поєднанні з безпосереднім криміногенним середовищем (криміногенною ситуацією) може стати другим об'єктивним фактором злочинності.

Суб'єктивні фактори злочинності: 1) усвідомлення суб'єктом злочину своїх деформованих потреб у вигляді відповідних інтересів,

ціннісних орієнтацій, мотивів, цільових установок у поєднанні з засобами їх реалізації; 2) антисоціальне, протиправне за спрямуванням задоволення своїх потреб, - у вигляді злочинних діянь.

Суб'єкт злочину – особистість злочинця – має таку криміногенну структуру: 1) соціально-демографічні та кримінально-правові ознаки, 2) соціальні (антисоціальні, протиправні) прояви, 3) моральні (аморальні) властивості, 4) психологічні (патологічні) особливості. Типи криміногенної особистості: 1) послідовно-криміногенний, 2) ситуативно-криміногенний, 3) ситуативний.

Механізм злочинної поведінки поділяється на загальний (криміногенне середовище – деформовані потреби – їх усвідомлення і діяльне задоволення) та конкретний (мотивація злочину і настання суспільно небезпечних наслідків).

Діалектика об'єктивних і суб'єктивних факторів конкретизується також при врахуванні в системно-кримінологічному аналізі складу конкретного злочину, його об'єктивної і суб'єктивної сторін. Склад злочину – це сукупність передбачених законом ознак, які характеризують вчинене діяння як конкретний вид злочину, це – необхідна підстава кримінальної відповідальності.

Об'єкт злочину визначається місцем відповідної статті в системі Особливої частини Кримінального кодексу України. Суб'єкт злочину (вік, осудність) визначається місцем відповідної статті в системі Загальної частини Кримінального кодексу України. Об'єктивна сторона злочину - саме діяння (дія або бездіяльність) та його наслідки. Суб'єктивна сторона злочину - форма вини, мотив, ціль – вказані в диспозиції статті, яка передбачає даний злочин. Мотив злочину – усвідомлена спонuka, яка викликала намір вчинити злочин. Ціль (мета) злочину – бажання особи, яка вчинила злочин, досягти певних шкідливих наслідків, умисел – визначений (конкретна мета), невизначений (загальна мета), альтернативний (декілька цілей), афективний (раптовий). Звідси умисність злочину – усвідомлення суб'єктом суспільної небезпечності свого діяння, його наслідків (інтелектуальна ознака); бажання таких наслідків (вольова ознака умислу). Це – прямий умисел. Непрямий умисел – все те саме за умови байдужості до наслідків (евентуальність). Необережність злочину – злочинна самонадіяність або злочинна недбалість.

Ці нюанси кримінально-правового характеру допомагають зробити системно-кримінологічний аналіз предметним і об'єктивним: тут ми маємо приклад міжсистемних зв'язків кримінології і кримінального права. Системний аналіз у кримінології неможливий без

багатосторонніх міжсистемних комунікацій з іншими науками і практикою.

Але при всіх нюансах системний аналіз передбачає необхідність постійного співвідношення дедуктивного та індуктивного підходів, диференціації та інтеграції характеристик досліджуваного матеріалу, сходження від абстрактного до конкретного: вивчення конкретного злочину – механізму злочинної поведінки – злочинності в цілому, і – у зворотньому напрямку.

5. Система кримінологічного попередження злочинності

Теорія попередження злочинності – завершальна підсистема предмета кримінології. Кримінологічне попередження – це насамперед усунення криміногенних факторів та їх проявів, головний чинник боротьби зі злочинністю. Структура кримінологічного попередження: 1) загальносоціальне, 2) індивідуальне. Напрямки кримінологічного попередження: 1) профілактика злочинів, 2) відвернення злочинів, 3) припинення злочинів. Профілактика злочинів – нейтралізація криміногенних факторів. Відвернення злочинів – усунення злочинних намагань. Припинення злочинів – усунення злочинних діянь. Суб'єкти кримінологічного попередження: 1) загальносоціального рівня: система державних і громадських організацій, функціонування якої включає правоохоронну функцію; 2) спеціально-кримінологічного рівня: правоохоронна система. Організація кримінологічного попередження: 1) інформаційне забезпечення попередження, 2) соціально-правове регулювання, 3) кримінологічне прогнозування.

Як і в усіх інших аспектах системного аналізу, система попередження злочинності спирається на діяльнісно-людиномірний принцип (людина – головний системоутворюючий фактор, міра всіх речей, вища цінність і вища ціль будь-яких засобів, а не засіб будь-яких цілей, сутність якої – діяльність, правомірна або протиправна). Цей принцип все більше утверджується в структурі планетарної парадигми, в механізмі вирішення глобальних проблем.

Ми вже згадували про Програму розвитку ООН (ПРООН), найвищою цільовою установкою якої є максимальна реалізація творчого потенціалу громадян і задоволення їх раціональних потреб¹⁷. Громадянство – належність особи до конкретної держави. Людина – біосоціальна істота, індивід з його індивідуальністю – конкретна людина, особистість – соціальна людина, громадянин – державно-правова людина.

Правомірна діяльність (поведінка) — один з істотних критеріїв і факторів розвитку людини, індивіда, особистості, громадянина, — у певному середовищі, з притаманними їй потребами, інтересами, ціннісними орієнтаціями, мотивами, цілями, засобами їх реалізації, вчинками, діями, поведінкою, діяльністю, життєдіяльністю в цілому. Протиправна діяльність (поведінка) — один з критеріїв і факторів деградації людини в усіх вищезазначених параметрах.

Індекс людського розвитку, використовуваний ПРООН, враховує (1) стан здоров'я, (2) рівень освіти, (3) реальну купівельну спроможність населення, що відповідає трьом основним вимірам буття людини: 1) природно-біологічному, 2) соціальному, 3) духовному.

Крім названих позитивних характеристик (стимуляторів) людського розвитку, запропонованих ПРООН, представники Національного інституту стратегічних досліджень приділяють увагу і негативним індикаторам (дестимуляторам), особливо притаманним країнам перехідного періоду. Це, насамперед, злочинність. Її системно-кримінологічний аналіз — об'єктивна необхідність.

Системний аналіз індексу людського розвитку в Україні (ІЛР) включає його структуризацію, представлення у вигляді ієрархії відповідних показників, кількісну оцінку їх пріоритетів, формування бази даних, розрахунок інтегрального (системного) ІЛР.

Стратегічними напрямками реалізації системного ІЛР є (1) розвиток кожної людини, (2) її безпека, (3) її свобода. У свою чергу названі стратегії забезпечуються: а) людськими ресурсами (процеси відтворення, мобільність, зайнятість, стан здоров'я), б) інтелектуальним потенціалом суспільства (духовність, наука, освіта, інформація), в) соціально-правовою захищеністю населення (життєвий рівень, соціальний захист, дієвість правоохоронної системи).

У цих положеннях відтворена глибинна сутність діалектичного взаємозв'язку системного аналізу в кримінології (злочинності, її факторів та попередження) з усіма іншими аспектами системного аналізу як загальноуніверсального методу дослідження світового товариства на рівні Роду людини, планетарних регіонів, України, її економічної, політичної, духовно-культурної, правової системи.

Правова система — безпосередня структура, підсистемою якої є правоохоронні органи, насамперед органи внутрішніх справ, у першу чергу — міліції, — з точки зору піраміди сил, що протистоять так званій "п'ятій владі", ударним загоном якої є організована злочинність і "п'ятою колоною" якої є корупція.

Прийнятий 30 червня 1993 р. Закон України про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю¹⁸ є законодавчим, нормативно-правовим документом системно-аналітичного характеру: він охоплює загальні положення (поняття організованої злочинності, мета боротьби з нею, завдання Закону, законодавство, система органів, основні напрями боротьби, міжнародне співробітництво), конкретні положення про спеціальні державні органи по боротьбі з організованою злочинністю, їх компетенцію, повноваження, заходи, взаємодію з іншими державними органами, їх всебічне забезпечення, гарантії, контроль і нагляд за виконанням законів у цій сфері.

Створено Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президенті України, який здійснює координацію діяльності всіх державних органів, на які Законом покладено обов'язки здійснювати цю боротьбу. Для науково-дослідного забезпечення боротьби з організованою злочинністю створено Міжвідомчий центр з проблем боротьби з організованою злочинністю, з яким безпосередньо співпрацює Українська академія внутрішніх справ. Її кафедри, центри, відділи об'єднують в системній цілісності науково-педагогічну творчість з загальногуманітарних, юридичних, спеціально-юридичних, природничих та технічних наук на їх фундаментально-прикладному рівні. Наш "Науковий вісник" є одним з проявів зростаючої системно-аналітичної роботи академії. На її базі проводяться науково-практичні конференції різного рівня - від внутрішньовузівських до міжнародних.

Так, 30-31 січня 1996 р. була проведена міжнародна науково-практична конференція "Проблеми реформування органів внутрішніх справ на сучасному етапі", організаторами якої стали МВС України і Українська академія внутрішніх справ. На пленарних засіданнях, "круглих столах" і секціях обговорювались актуальні питання реформування системи ОВС України, максимального підвищення її ефективності, аналізувала Концепція такого реформування. Автор був у числі керівників однієї з секцій і вважає доцільним підкреслити, що конференція стала ще одним кроком у подальшому утвердженні системного аналізу в правоохоронній сфері, включаючи системний аналіз у кримінології.

Йдеться про необхідність удосконалення системи ОВС, що обумовлено (1) всебічним оновленням нашого суспільства, (2) зростанням злочинності, (3) потребою внутрішнього реформування системи, зосередження її на боротьбі зі злочинністю, що вимагає позбутись всього зайвого в структурно-функціональному плані і передбачає максимальне всебічне забезпечення правоохоронців у їх небезпечній роботі.

Основні напрямки удосконалення роботи системи органів внутрішніх справ України: 1) удосконалення управління та організаційно-штатних структур, 2) розвиток кримінальної міліції, 3) розвиток міліції громадської безпеки, 4) розвиток апаратів попереднього слідства, 5) реформування кримінально-виконавчої системи, 6) розвиток внутрішніх військ, 7) удосконалення роботи з кадрами, 8) правове забезпечення реалізації вказаних напрямків.

Правове забезпечення реформування системи ОВС передбачає підготовку проектів законів України "Про органи внутрішніх справ" (на основі Закону України "Про міліцію", перейменування міліції на поліцію, створення муніципальної міліції-поліції), "Про державну службу охорони", "Про статус слідчого", "Про внутрішні війська МВС України", Кримінально-виконавчого кодексу України, змін до Закону "Про пожежну безпеку" та Закону "Про дорожній рух", до постанов Уряду з питань діяльності органів внутрішніх справ.

Проведена 27 березня 1996 р. наукова конференція Української академії внутрішніх справ за підсумками науково-дослідної роботи за 1995 рік стала ще одним аргументом щодо впровадження системного аналізу в науково-педагогічну роботу, в практику ОВС, в консультативно-експертну роботу представників УАВС на всіх рівнях нашої держави. Автор був керівником секції з гуманітарних та загальноюридичних наук і може констатувати правомірність сформульованого висновку.

Системний аналіз в кримінології виходить за межі її предмета, інтегруючись з системним аналізом всієї правової системи. Така інтеграція простежується і на всесвітньо-історичному¹⁹, і на державному рівні²⁰ (у цій роботі кримінологічний аспект висвітлено В.Г. Лихолобом).

Кафедра юридичної соціології, яка функціонує в Українській академії внутрішніх справ з 10 січня 1996 р., охоплює своєю науково-педагогічною діяльністю систему наук: загальну і юридичну соціологію, соціологію права, загальну політологію і теорію правової політики, розробляючи також питання політолого-соціологічного забезпечення діяльності ОВС. Природно, що цей системний аналіз неможливий без системно-кримінологічного чинника.

Останній, зокрема, допомагає диференціювати юридичну соціологію і соціологію права, що є предметом дискусій. Справа в тому, що тут доречна аналогія розмежування правової системи і системи права. У навчальному посібнику з теорії держави і права, підготовленого колективом авторів — науково-викладацькими працівниками УАВС правильно вказується, що правова система — це сукупність усіх правових

явищ у їх взаємодії, а система права – внутрішня будова права як системи правових норм²¹. Це методологічне положення є важливим для системно-правового, в тому числі системно-кримінологічного, аналізу, а також для "стикових" наук.

Соціологія права – наукова спеціальність, змістом якої є соціологічне забезпечення системи права. Юридична соціологія, включаючи в себе соціологію права, виступає соціологічним забезпеченням правової системи, у чому вона взаємодіє з кримінологією, яка, спираючись на філософсько-соціологічну методологічну базу, є водночас методологічною основою інших більш конкретних юридичних наук (криміналістики, оперативно-розшукової діяльності та ін.).

Юридична соціологія невідривна від юридичної психології (див. програму курсу юридичної психології, розроблену проф. М.В. Костицьким, а також його праці)²².

Отже, системний аналіз в кримінології не обмежується лише цією наукою, а виходить за її межі – у багатосторонні міжсистемні взаємозв'язки. Це посилює ефективність системного аналізу, особливо щодо головного аспекту – попередження злочинності (її профілактики, відвернення, припинення). Цьому аспекту приділяють увагу вчені УАВС, Київського національного університету ім. Т.Г. Шевченка, Інституту держави і права ім. В.М. Корецького та ін. Так, І.К. Туркевич (університет) захистила докторську дисертацію на тему: "Діяльність місцевих рад народних депутатів по попередженню злочинів та інших правопорушень"²³, О.М. Костенко (Інститут держави і права) досліджує кримінологічні проблеми у зв'язку з принципом відображення і проблемою кримінальної сваволі²⁴.

Автор даної статті брав участь у Першому міжнародному причорноморському соціально-девіантологічному симпозиумі "Кримінологічна ситуація і громадська безпека в регіоні: проблеми, тенденції, досвід соціального, правового контролю і менеджменту" і виступив на ньому з доповіддю "Системний аналіз в кримінології" (Кишинів, 9-11 листопада 1995 р.).

У проекті Державного комітету з науки і техніки "Системний аналіз – методологічна база для вивчення існуючого суспільства в Україні у перехідний період і цілісного проектування його у громадянське" зазначено, що відсутність цілісного наукового розуміння ситуації поглиблює кризу, яка стала всезагальною, хаотичною, що у нас не враховується соціально-економічний генотип суспільства, тобто, як ми це характеризуємо, – діяльнісно-людиномірний принцип.

Підкреслюється далі, що знижена роль держави й управління соціально-економічними процесами, на вищих рівнях керівництва країною відсутня єдність у визначенні стратегії розвитку України у довгостроковій перспективі. Звідси — розвиток багато в чому нецивілізованих і слабо контрольованих форм ринкового господарювання з проявом у психології та поведінці окремих груп суспільства глибинного біологічного компонента егоїстичного змісту, який істотно знижує моральний рівень суспільних та економічних відносин, а також зумовлює криміналізацію господарської та іншої діяльності²⁵.

Тут лаконічно і чітко відтворений механізм життєдіяльності суспільства (середовище — потреби — їх усвідомлення та діяльне задоволення) — з урахуванням кризової ситуації, яка детермінує криміногенну ситуацію, в центрі якої — людський фактор. Системний аналіз в кримінології (злочинність — її фактори — її попередження) саме на це орієнтується, діяльнісно-людиномірний принцип допомагає констатувати наявний стан і передбачати майбутнє, що особливо важливо для кримінологічного попередження.

Актуальним є системно-цілісне моделювання, створення взаємопов'язаного комплексу моделей на всіх рівнях управління (регулювання): макrorівні, мікрорівні, субмікрорівні (мотиваційно-поведінковому), що безпосередньо зав'язаний з завершальним елементом механізму людської діяльності — поведінки, тобто з конкретним вчинком — правомірним або протиправним.

Глава 5 монографії О.С. Власюка та С.І. Пирожкова "Індекс людського розвитку: досвід України" присвячена можливим перспективам: йдеться про прогноз щодо людського розвитку в Україні на середньотермінову перспективу. Сформульовані ймовірні сценарії: "Проекція" — збереження сучасних тенденцій на майбутнє, "Занепад" — деградація суспільно-економічного життя, обмеження свободи людини в можливостях власного забезпечення, "Розвиток" — активізація суспільно-економічного життя, підвищення духовно-інтелектуального рівня, наближення до сучасного рівня цивілізації суспільств західних країн.

Синтез експертних суджень щодо ймовірності реалізації виділених сценаріїв ІЛР в Україні в балах дав такі результати: "Проекція" — 0,335, "Занепад" — 0,344, "Розвиток" — 0,321. Висновок: у нашому суспільстві — стан нестабільної рівноваги.

Можливості стабілізації і розвитку залежать від системи чинників, включаючи показники сумарного впливу на людський розвиток в Україні, який розподіляється таким чином (сума 100 %): 1) законо-

давча та виконавча влада — 57 %, 2) вітчизняні підприємці — 20 %, 3) інше населення — 9 %, 4) зовнішні чинники — 14 %²⁶.

Значить, у системі заходів по стабілізації і розвитку України істотне місце займають: 1) максимальна ефективність дій законодавчої і виконавчої влади, їх єдність, — при розмежуванні функцій; 2) переключення непродуктивної енергії вітчизняних підприємців у продуктивну (декларування прибутків, прогресивне оподаткування, контроль); 3) включення всього населення у справедливу життєдіяльність; 4) раціональне використання зовнішніх чинників.

Прогноз людського розвитку в цілому включає і прогноз криміногенної ситуації: ясно, що сценарій "Занепад" означає посилення обвальної злочинності, криміналізації суспільства, "Проекція" асоціюється з "повзчим" зростанням злочинності, погіршенням криміногенної ситуації, сценарій "Розвиток" дає небезпідставні розрахунки на покращання криміногенної ситуації і умов людської життєдіяльності, що взаємопов'язане.

Системний аналіз в кримінології — складова частина загальнодержавних проектів виходу з кризи.

Проект Державного комітету з науки і техніки України "Системний аналіз — методологічна база для вивчення існуючого суспільства в Україні у перехідний період і цілісного проектування трансформації його у громадянське" уже в самій назві містить цільову установку на громадянське суспільство, в центрі якого — громадянин, державно-правова людина, що відповідає діяльнісно-людиномірному принципу життя, про що йшлося в цій статті. Політична основа громадянського суспільства — правова держава, що виводить на пріоритетні позиції правову проблематику, насамперед в її системному тлумаченні, складовим чинником чого є системний аналіз в кримінології.

Доцільно розширити всі проекти саме за рахунок їх правового забезпечення. Це стосується, зокрема, пропозицій щодо розробки законопроекту про створення потужної системно-аналітичної бази в Україні з урахуванням світового досвіду, формування державної програми "Системний аналіз у державному виробництві" з її підпрограмами (інтеграція зусиль вчених, створення аналітичних центрів у системі виконавчих органів державного управління і незалежних аналітичних центрів, підготовка кадрів, системний аналіз у вузівських курсах), створення аналітичних служб при Верховній Раді України, впровадження при цьому методу "дерева цілей", що доходить до кожного окремого працюючого.

Підтримуючи ці пропозиції з проекту Держкомітету з науки і техніки, ми пропонуємо враховувати творчий потенціал наших правознавців, юристів, правоохоронців. Враховувати і розраховувати на них, особливо з точки зору системного аналізу криміногенної ситуації, прогнозів на майбутнє, що невідривне від творчих планів і зусиль всього нашого суспільства.

¹ Див.: Україна. Людський розвиток: Звіт 1995. К.: ПРООН, 1995; *Власюк О.С., Пирожков С.І.* Індекс людського розвитку: досвід України/Національний інститут стратегічних досліджень. - К.:, 1995.

² Наприклад, Науково-дослідний інститут "Проблеми людини" (директор А.І. Комарова) видає багатотомну працю "Уряду України: Президенту, законодавчій, виконавчій владі: Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників". У третьому томі надрукована стаття В.С. Михалевича та В.Ф. Янкевича "Системний аналіз - методологічна база для вивчення існуючого суспільства в Україні у перехідний період і цілісного проектування трансформації його у громадянське". Стаття оприлюднює результати роботи авторського колективу над однойменним проектом Державного комітету з науки і техніки, реєстраційний № 08.05.00/069-93, шифр "Інноваційна економіка", організація-виконавець — Інститут кібернетики НАН України (керівник проекту - В.С. Михалевич, заступник керівника — В.Ф. Янкевич).

³ Див.: Україна. Людський розвиток: Звіт 1995; *Власюк О.С., Пирожков С.І.* Індекс людського розвитку: досвід України, Уряду України: Президенту, законодавчій, виконавчій владі: Академічні розробки пропозицій наукових працівників/ Керівник авторського колективу А.І. Комарова. — К.: НДІ "Проблеми людини", 1995. Т. 3.

⁴ Див.: *Михалевич В.С., Янкевич В.Ф.* Системний аналіз — методологічна база для вивчення існуючого суспільства в Україні в перехідний період і цілісного проектування трансформації його у громадянське // Уряду України... Т.3. С. 15.

⁵ Див.: *Аристотель.* Соч. В 4-х т. М., 1983. Т. 4. С. 143.

⁶ Філософія. Курс лекцій: Навч. посібник / Бичко І.В., Табачковський В.Г., Горак Г.І. та ін. - К.: Либідь, 1994 (2-е вид.).

⁷ Див.: Там же. С. 341.

⁸ Див.: Там же. С. 486-491.

⁹ Див.: *Бертаганфі Л.* Общая теория систем - обзор проблем и результатов// Системные исследования. 1969. С. 41-50.

¹⁰ Див.: *Богданов А.А.* Очерки всеобщей организационной науки. Ч. 1. СПб, 1912; Його ж. Очерки всеобщей организационной науки. Самара, 1921.

¹¹ Маються на увазі праці В.М. Кудрявцева, І.І. Карпеца, А.Е. Жалінського, Н.Ф. Кузнецової, М.В. Костицького, В.Г. Лихолоба, О.Я. Светлова, С.С. Яценко, О.М. Костенко, І.К. Туркевич та ін.

¹² Див.: Кримінальний кодекс України. Ст. 7.

¹³ Див.: Курс советской криминологии: Предмет. Методология. Преступность и ее причины. Преступник. - М.: Юрид. лит., 1985. С. 148-149.

¹⁴ Див.: Преступность в Украине // Бюллетень законодательства и юридической практики Украины. 1994. № 2. С. 5-6.

¹⁵ Див.: Експрес-інформація про стан злочинності на території України за 12 місяців 1995 року // МВС України. Інформаційне бюро. - К., 1996. С. 1.

¹⁶ Йдеться про згаданий вище (посилання 13) "Курс советской криминологии" (1985). В ньому заперечується факторний аналіз (с. 202), так само, як і системність злочинності (с. 148-149). А в інших виданнях це питання просто обминалось.

¹⁷ Власюк О.С., Пирожков С.І. Там же. С. 3.

¹⁸ Див.: Голос України. 1993. 6 серпня.

¹⁹ Див.: Давид Р. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. М.: Прогресс, 1988.

²⁰ Див.: Правова система України: теорія і практика. К., 1993.

²¹ Див.: Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л., Пастухов В.П., Сумін В.О., Тихомиров О.Д. Теорія держави і права: Навч. посібник. - К.: Юрінформ, 1995. Гл. 14. Розмежування правової системи і системи права, чітко проведене у даному виданні, дає підставу за аналогією диференціювати поняття юридичної соціології і соціології права (див., зокрема: Карбонь Ж. Юридическая социология / Пер. з фр. М.: Прогресс, 1986.)

²² Див.: Костицкий М.В. Юридична психологія: Програма курсу для студентів та слухачів юридичних та психологічних спеціальностей. — Львів: ЛДУ, 1995; його ж. Введение в юридическую психологию. 1990; його ж. Використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі. К., 1990; Жалинский А.Э., Костицкий М.В. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация. Львів, 1980.

²³ Див.: Туркевич И.К. Деятельность местных советов народных депутатов по предупреждению преступлений и иных правонарушений: Автореф. дис... док. юр. наук. К., 1987.

²⁴ Костенко А.Н. Принцип отражения в криминологии (психологический механизм криминального поведения). К.: Наукова думка, 1986; його ж. Криминальный произвол (социопсихология воли и сознания преступника). - К.: Наукова думка, 1990.

²⁵ Див.: Уряду України... Т.3. С. 16.

²⁶ Власюк О.С., Пирожков С.І. Там же. Гл. 5.